

Οι σχέσεις των Πατριαρχείων Μόσχας και Κωνσταντινουπόλεως τη δεκαετία 1960 – αρχές 1970 βάσει του αρχείου τού Τμήματος Εξωτερικών Εκκλησιαστικών Σχέσεων του Πατριαρχείου Μόσχας

Το άρθρο του γραμματέα επί υποθέσεων απώτερου εξωτερικού του Τμήματος Εξωτερικών Εκκλησιαστικών Σχέσεων (ΤΕΕΣ) του Πατριαρχείου Μόσχας και Δρ. Θεολογίας πρωθιερέα Σεργίου Ζβοναριόφ, που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό «Εκκλησία και χρόνος», πραγματεύεται τις σχέσεις των Ορθόδοξων Εκκλησιών Ρωσίας και Κωνσταντινουπόλεως κατά την περίοδο ακμής της διεθνούς δράσεως του Πατριαρχείου Μόσχας, που οφειλόταν στη προσωπικότητα του δευτέρου προέδρου του ΤΕΕΣ, μητροπολίτη Λένινγκραντ και Νόβγκοροντ Νικοδήμου Ρότοφ. Ο διακεκριμένος ιεράρχης και διπλωμάτης της Ρωσικής Εκκλησίας, ένας άνθρωπος ο οποίος δικαίως δύναται να χαρακτηρισθεί θρησκευτικός ηγέτης, απέδιδε μεγάλη σημασία στις επαφές μεταξύ των Πατριαρχείων Μόσχας και Κωνσταντινουπόλεως. Σε αυτές τις επαφές χρειαζόταν να λαμβάνεται υπόψη τόσο ο ρόλος του Φαναρίου στον ορθόδοξο κόσμο, όσο και οι στενές του σχέσεις με τα παγκόσμια πολιτικά κέντρα.

Η ημερήσια διάταξη των διμερών σχέσεων ήταν αρκετά διευρυμένη και συμπεριελάμβανε ζητήματα της προπαρασκευής της Συνόδου της Ορθόδοξου Εκκλησίας, της διορθόδοξου συνεργασίας στο πλαίσιο της συζητήσεως των θεμάτων, που απασχολούσαν τις κατά τόπους Ορθόδοξες Εκκλησίες, της αναγνώρισης εκ μέρους του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως του αυτοκεφάλου και του αυτονόμου καθεστώτος των Εκκλησιών, της δικαιοδοσιακής υπαγωγής εκκλησιαστικών εδαφών, του διαλόγου με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, τις προτεσταντικές και αρχαίες Ανατολικές Εκκλησίες, του οικουμενικού διαλόγου στο πεδίο των διεθνών χριστιανικών οργανώσεων, της καταστάσεως του ρωσικού μοναχισμού στο Άγιο Όρος και πολλά άλλα. Στην υπό εξέταση περίοδο οι δύο κατά τόπους Εκκλησίες κατάφεραν να βρουν σημεία επαφής ακόμη και επί περίπλοκων ζητημάτων, είτε να θέσουν τα θεμέλια για μελλοντικούς συμβιβασμούς.

Οι σχέσεις με το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως ευρίσκονταν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της Ρωσικής Ορθόδοξου Εκκλησίας. Η ογκώδης αλληλογραφία, που είναι διαθέσιμη στο αρχείο του Τμήματος Εξωτερικών Εκκλησιαστικών Σχέσεων του Πατριαρχείου Μόσχας, αποδεικνύει τις στενές επαφές των δύο Εκκλησιών κατά τη δεκαετία του 1960 – αρχές του 1970. Αυτή η αλληλογραφία συμπεριλαμβάνει πολλά, τα οποία δεν δημοσιεύθηκαν, αλλά ούτε και μπορούσαν να δημοσιευθούν στον επίσημο εκκλησιαστικό Τύπο, ειδικότερα δε στις σελίδες του «Περιοδικού του Πατριαρχείου Μόσχας». Οι επιστολές των εκκλησιαστικών Αρχών των Ορθόδοξων Εκκλησιών Ρωσίας και Κωνσταντινουπόλεως, στις οποίες εκφράζονταν θέσεις επί επίκαιρων ζητημάτων της διμερούς ημερησίας διατάξεως και περιέχονταν προσκλήσεις και αδελφικά αιτήματα, συνιστούν την πλέον περιεκτική βάση της συλλογής του αρχείου του ΤΕΕΣ επί του υπό

εξέταση ζητήματος. Στη λήψη πληροφοριών σχετικά με τον κύκλο επικοινωνίας των εκπροσώπων και των δύο Εκκλησιών και τα εγείρομενα κατά τη διαδικασία της αλληλογραφίας θέματα συνδράμουν οι συλλογές εγγραφών, που είναι καταχωρημένες στην κατηγορία «Αλληλογραφία με διάφορα πρόσωπα», οι οποίες επίσης φυλάσσονται στο αρχείο του Τμήματος. Τα εκκλησιαστικά αρχειακά έγγραφα συντελούν στον εμπλουτισμό της ιστορικής επιστήμης στον τομέα των εξωτερικών σχέσεων της Ρωσικής Εκκλησίας. Στη μελέτη τους κατά διαστήματα συνεισέφεραν ο Μ. Σκαρόφσκι, η Ο. Βασίλιεβα, ο Α. Μπεγκλόφ, η Ο. Τσερπίτσαγια και άλλοι εκκλησιαστικοί και κοσμικοί μελετητές.

Η ημερήσια διάταξη των διμερών σχέσεων

Οι επαφές μεταξύ των δύο Εκκλησιών κατέστησαν συνέχεια της επικοινωνίας της προηγηθείσης περιόδου, αλλά προσέλαβαν νέα έκταση και περιεχόμενο. Εξέχον γεγονός της προηγούμενης εποχής ήταν η συμμετοχή της αντιπροσωπείας της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως στις πανηγυρικές εκδηλώσεις στη Μόσχα το 1957, που ήταν αφιερωμένες στην 40^η επέτειο ανασυστάσεως του πατριαρχικού θεσμού στη Ρωσική Εκκλησία.

Τόσο η Ρωσική, όσο και η Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως, στο πρόσωπο των Προκαθημένων τους εξέφρασαν ενδιαφέρον για την προκαταρκτική εξέταση των ζητημάτων αμοιβαίου ενδιαφέροντος, συμπεριλαμβανομένου και του ζητήματος της προπαρασκευής της μελλοντικής Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας και της Προσυνόδου, που θα έπρεπε να προηγηθεί [1]. Άλλα θέματα, που επέστησαν την προσοχή και των δύο Εκκλησιών, ήταν η συμμετοχή στις εργασίες του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών, η παρουσία των Ρώσων μοναχών στο Άγιο Όρος, η στάση έναντι των εκκλησιαστικών δομών, που δεν είχαν κοινωνία με τις κατά τόπους Ορθόδοξες Εκκλησίες, μεταξύ των οποίων ήταν η Υπερόριος Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία.

Ένταση στην ημερήσια διάταξη της επικοινωνίας των δύο Εκκλησιών προκαλούσε η δράση της λεγόμενης Ιεράς Μητροπόλεως Βορείου Αμερικής και της Εξαρχίας Ορθοδόξων Ρωσικών Παροικιών Δυτικής Ευρώπης, που υπαγόταν στη δικαιοδοσία του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Η Ρωσική Εκκλησία διαπίστωσε την έλλειψη κατάλληλης αντίδρασης ή απλούστατα την περιφρόνηση από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως των αποφάσεων του Πατριαρχείου Μόσχας έναντι των ως άνω εκκλησιαστικών δομών.

Η αμερικανική ήπειρος συγκέντρωνε ένα συγκρουσιακό δυναμικό. Τούτο οφειλόταν στο γεγονός ότι σε αυτή συνυπήρχαν δομές διαφόρων κατά τόπους Ορθοδόξων Εκκλησιών, εκ των οποίων διακρίνονταν ιδιαίτερος η Ελληνορθόδοξη Αρχιεπισκοπή Αμερικής του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και η Πατριαρχική Εξαρχία Βορείου και Νοτίου Αμερικής, που υπαγόταν στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Μόσχας. Εδώ επίσης ευρισκόταν η έδρα της Ιεράς Μητροπόλεως Βορείου Αμερικής, η οποία εκλαμβάνονταν από τη Ρωσική Εκκλησία ως σχισματική δομή. Η άρνηση της ιεροκανονικής αξιολόγησης της ιεράς μητροπόλεως, η σιωπηλή αναγνώριση των επικεφαλής και των ιεραρχών της, τα περιστατικά συλλειτούργου εκπροσώπων της Ελληνορθόδοξου

Αρχιεπισκοπής Αμερικής με τον ευαγή κλήρο της μητροπόλεως, η δυσαρέσκεια εξαιτίας της προσκλήσεως στην ηγεσία της μητροπόλεως να συμμετάσχει σε πανορθόδοξες συναντήσεις στην Αμερική, οι απορίες και οι διαμαρτυρίες, που προκαλούνταν από την αθέμιτη μεταπήδηση κληρικών της μιας δικαιοδοσίας στην άλλη, όλα αυτά δημιουργούσαν το αρνητικό υπόβαθρο στις σχέσεις μεταξύ των Πατριαρχείων Μόσχας και Κωνσταντινουπόλεως ως προς την αμερικανική κατεύθυνση. Αυτό το υπόβαθρο επιδεινωνόταν και από την πολιτική συνισταμένη των σχέσεων των δύο υπερδυνάμεων, της ΕΣΣΔ και των ΗΠΑ, οι οποίες εκμεταλλεύονταν τον εκκλησιαστικό παράγοντα για την ενίσχυση των θέσεών τους. Στην κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών δεν ήταν αδιάφορο εάν επεκταθεί στη βορειοαμερικανική ήπειρο η νομιμόφρων στις αμερικανικές Αρχές Ελληνορθόδοξη Αρχιεπισκοπή ή οι δομές του Πατριαρχείου Μόσχας. Οι αμερικανικές Αρχές έδιναν προσοχή στην εν δυνάμει ενίσχυση των θέσεων του Πατριαρχείου Μόσχας στη βορειοαμερικανική ήπειρο σε περίπτωση που συναφθούν κανονικές σχέσεις της Ρωσικής Εκκλησίας με την Ιερά Μητρόπολη Βορείου Αμερικής. Προς το συμφέρον της Ουάσιγκτον ήταν η προσέγγιση της Ιεράς Μητροπόλεως με την Ελληνορθόδοξη Αρχιεπισκοπή και η υποστήριξη της διαιρέσεως μεταξύ της Ιεράς Μητροπόλεως και της Πατριαρχικής Εξαρχίας.

Αλλα οδυνηρά σημεία στις σχέσεις μεταξύ των δύο Εκκλησιών, που ανάγονταν σε βάθος σε παρελθούσες εποχές, ήταν η δραστηριότητα της Υπερορίου Ρωσικής Ορθόδοξου Εκκλησίας, η δικαιοδοσιακή υπαγωγή της Ορθόδοξου Εκκλησίας της Φινλανδίας, στην οποία απένειμε το αυτόνομο καθεστώς στο πλαίσιο της κανονικής του δομής το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, η έλλειψη αναγνώρισης από το Φανάρι του αυτοκεφάλου καθεστώτος των Ορθόδοξων Εκκλησιών Πολωνίας, Αλβανίας και Τσεχοσλοβακίας, η θέση των Ρώσων μοναχών στο Άγιο Όρος. Σε αυτές τις δυσχέρειες στις σχέσεις των Ορθόδοξων Εκκλησιών Ρωσίας και Κωνσταντινουπόλεως επιστούσε την προσοχή του Προκαθημένου της Κωνσταντινουπόλεως ο Πατριάρχης Αλέξιος στην από 7^{ης} Μαρτίου 1953 επιστολή του [2]. «Τα συμφέροντα που δεν συνάδουν με το όφελος της Εκκλησίας», «η ενασχόληση με κοσμικές κατηγορίες» [3] αυτές είναι οι διατυπώσεις πίσω από τις οποίες κρύβονταν η κατάδειξη της ανάμειξης των πολιτικών δυνάμεων στις εκκλησιαστικές υποθέσεις. Ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως τελούσε υπό την ισχυρή επιρροή των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής στα θέματα, που αφορούσαν στην ορθόδοξη παρουσία στη βορειοαμερικανική και την ευρωπαϊκή ήπειρο. Οι αμερικανικές Αρχές προσπαθούσαν να αντιτάσσονται σθεναρά σε ενδεχόμενη ενδυνάμωση της Ρωσικής Ορθόδοξου Εκκλησίας εκτός των ορίων της ΕΣΣΔ. Άλλωστε, αυτές οι προσπάθειες ωφέλησαν και το Φανάρι, το οποίο διεκδικούσε τη Διασπορά.

Ο επεκτατισμός του Φαναρίου στο κανονικό έδαφος του Πατριαρχείου Μόσχας κατά το πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αι. δεν θα μπορούσε να μείνει αναπάντητος από τη Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία. Μεταξύ των επίμαχων αποδείχθηκαν οι Εκκλησίες στην Εσθονία και τη Λετονία, των οποίων η δικαιοδοσιακή υπαγωγή υπέστη μεταβολές εξαιτίας των αλλαγών του κρατικού καθεστώτος των βαλτικών χωρών, καθώς και της τροποποίησης των συνόρων τους εξαιτίας της καταρρεύσεως της Ρωσικής Αυτοκρατορίας και της διευρύνσεως των δυτικών εδαφών της Σοβιετικής Ενώσεως την παραμονή του Μεγάλου Πατριωτικού Πολέμου, καθώς και των ενεργειών των γερμανικών Αρχών κατοχής. Το Φανάρι διατηρούσε στη δικαιοδοσία του την Ορθόδοξη Αυτόνομη Εκκλησία της Εσθονίας (ΟΑΕΕ) ή όπως ονομαζόταν αλλιώς Αρχιεπισκοπή της Εσθονίας. Η Σύνοδος της είχε έδρα τη Στοκχόλμη, ενώ οι ενορίες ευρίσκονταν σε σειρά χωρών της ευρωπαϊκής, της αμερικανικής και της αυστραλιανής ηπείρου (ΗΠΑ, Καναδάς, Αυστραλία, Μεγάλη Βρετανία, Σουηδία, Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας κ.ά.). Η Ρωσική Εκκλησία δεν αναγνώριζε το ιεροκανονικό καθεστώς της ΟΑΕΕ και τόνιζε το γεγονός ότι όλοι οι επίσκοποι, οι κληρικοί και οι λαϊκοί, οι ενοριακές κοινότητες στην Εσθονία τόσο ιεροκανονικώς, όσο και εδαφικώς στην πράξη υπάγονται στη δικαιοδοσία του

Πατριαρχείου Μόσχας. Τον Μάρτιο του 1969 ο Πατριάρχης Αλέξιος έγραψε στον Προκαθήμενο της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως για το απαράδεκτο της εις επίσκοπο χειροτονίας του πρωθιερέα Σεργίου Σαμόν, ο οποίος αντιμετωπιζόταν ως επικεφαλής της ΟΑΕΕ και επανέλαβε εκ νέου το αίτημα, που είχε διατυπωθεί τον Αύγουστο του 1961 για την ανάγκη να διορθωθεί η αναφορά της Εκκλησίας της Εσθονίας ως εχούσης καθεστώς αυτονομίας στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, όπως απαντάται στο ημερολόγιο της Ορθόδοξου Εκκλησίας της Ελλάδος [4].

Το Φανάρι διεκδικούσε και τα ιστορικά δικαιοδοσιακά δικαιώματα έναντι της Ουκρανικής Ορθόδοξου Εκκλησίας παρά το αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι τόσο η Ουκρανική Εκκλησία, όσο και οι Εκκλησίες των βαλτικών χωρών ποιμνίζονται από επισκόπους, οι οποίοι χειροτονήθηκαν και υπάγονται στη Ρωσική Εκκλησία. Ιδιαίτερο ευαίσθητο θέμα στις σχέσεις των δύο Εκκλησιών ήταν οι επαφές του Φαναρίου και της Ελληνορθόδοξου Αρχιεπισκοπής Βορείου και Νοτίου Αμερικής με την ηγεσία και εκπροσώπους των Ουκρανών αυτοχειροτόνητων, οι οποίοι συγκροτούσαν την «Ουκρανική Ορθόδοξη Εκκλησία στις ΗΠΑ και τη Νότια Αμερική». Τέτοιου είδους επαφές επιτάθηκαν σημαντικά μετά την απονομή τον Απρίλιο του 1970 από το Πατριαρχείο Μόσχας του καθεστώτος του αυτοκεφάλου στην εν Αμερική Ορθόδοξη Εκκλησία. Ο επικεφαλής της Ελληνορθόδοξου Αρχιεπισκοπής αρχιεπίσκοπος Ιάκωβος Κουκούζης συναντήθηκε με τον εκπρόσωπο της «Ουκρανικής Ορθόδοξου Εκκλησίας στις ΗΠΑ» «επίσκοπο» Μστισλάφ Σκρίπνικ, ενώ αργότερα τον Ιούλιο του 1971 πραγματοποιήθηκε η συνάντηση του Μστισλάφ με τον Πατριάρχη Αθηνάγορα. Ο τελευταίος απέστειλε χαιρετιστήριο μήνυμα στους μετέχοντες της λεγόμενης Ζ΄ Συνόδου της Ουκρανικής Ορθόδοξου Εκκλησίας στις ΗΠΑ, που συνήλθε τον Οκτώβριο του 1971 και εξέλεξε τον Μστισλάφ Σκρίπνικ «μητροπολίτη» και επικεφαλής της σχισματικής δομής. Ο Πατριάρχης Μόσχας και Πασών των Ρωσσιών Ποιμνήν έγραψε στον Πατριάρχη Αθηνάγορα ότι τον εξέπληξε η επιστολή του Προκαθημένου της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως στον Μστισλάφ Σκρίπνικ ως προς νόμιμο ιεράρχη [5].

Στην αλληλογραφία των δύο Προκαθημένων διατυπώνονταν και προβλήματα, που ανέκυπταν στις σχέσεις μεταξύ των ενοριών των δύο δικαιοδοσιών, όπως λ.χ. στην περίπτωση αρνήσεως του επιτρόπου της ελληνικής ενορίας στη Ζυρίχη και ταυτοχρόνως επιτίμου προξένου της Ελλάδος κ. Κ. Γκέρτσου να αναγνωρίσει για λογαριασμό των ορθόδοξων Ελλήνων την εγκυρότητα των μυστηρίων του Γάμου και της Βαπτίσεως, που είχαν τελεστεί στον ιερό ναό της Αναστάσεως του Χριστού στη Ζυρίχη, που υπαγόταν στη δικαιοδοσία της Εξαρχίας Δυτικής Ευρώπης του Πατριαρχείου Μόσχας [6].

Σε μεμονωμένες περιπτώσεις, που αφορούσαν τις σχέσεις με πρόσωπα που τελούσαν σε σχίσμα, το Φανάρι έδειχνε προσήλωση στους εκκλησιαστικούς κανόνες και καλούσε σε πειθαρχία τους ιεράρχες, που προχώρησαν στις παραβιάσεις τους.

Μεγάλη ένταση στις σχέσεις των δύο Προκαθημένων δημιούργησε η χορήγηση τον Απρίλιο του 1970 από τη Ρωσική Εκκλησία του καθεστώτος αυτοκεφαλίας στην εν Αμερική Ορθόδοξη Εκκλησία. Η έντονη αλληλογραφία μεταξύ των πατριαρχικών θρόνων κατέδειξε ως ανυπέρβλητες τις διαφορές στα ζητήματα αποτιμήσεως της ιστορικής παρουσίας της Ρωσικής Εκκλησίας στην

αμερικανική ήπειρο, του μητρικού της δικαιώματος έναντι της Ιεράς Μητροπόλεως Βορείου Αμερικής, της αρμοδιότητας της Μόσχας να εκδίδει αποφάσεις χωρίς προκαταρκτικές συνεννοήσεις με το Φανάρι και της έλλειψης πανορθόξου αποφάσεως ως προς το θέμα χορηγήσεως του αυτοκεφάλου [7]. Οι μετέχοντες της αλληλογραφίας παρέμειναν αμετάπειστοι, ενώ η άρνηση του Φαναρίου να αναγνωρίσει την εν Αμερική Ορθόδοξη Αυτοκέφαλη Εκκλησία επί πολλά χρόνια αποτέλεσε άλυτο πρόβλημα στην ημερήσια διάταξη των σχέσεων των Πατριαρχείων Μόσχας και Κωνσταντινουπόλεως.

Ανταλλαγές επισκέψεων

Καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας 1960 - αρχών της δεκαετίας 1970 οι προσωπικές συναντήσεις και επαφές των Προκαθημένων των Εκκλησιών Ρωσίας και Κωνσταντινουπόλεως εκλαμβάνονταν ως αποτελεσματικοί μηχανισμοί προόδου στην οδό επιλύσεως των επώδυνων προβλημάτων. Τον Δεκέμβριο του 1960 ο Αγιώτατος Πατριάρχης Αλέξιος ως επικεφαλής εκκλησιαστικής αντιπροσωπείας πραγματοποίησε επίσκεψη στο Φανάρι. Θέματα της συναντήσεως και της επικοινωνίας του με τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθηνάγορα ήταν τα προβλήματα της δικαιοδοσιακής υπαγωγής των ορθόδοξων ενοριών ρωσικής παραδόσεως στη Δυτική Ευρώπη, η σύναψη κανονικής σχέσεως του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως με την Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας και την Ορθόδοξη Εκκλησία στην Τσεχοσλοβακία, καθώς και το αυτοκέφαλο καθεστώς της Ορθόδοξου Εκκλησίας της Γεωργίας. Αργότερα, ακολούθησε η επί των θεμάτων αυτών αλληλογραφία των Προκαθημένων των δύο Εκκλησιών, μεταξύ άλλων και με την παράδοση ενημερωτικού υλικού σχετικά με την ιστορία της διαμορφώσεως και αναπτύξεως της Ορθοδοξίας στη Γεωργία, την Αλβανία και την Τσεχοσλοβακία και το κανονικό καθεστώς των Εκκλησιών αυτών.

Ο αντιπρόσωπος του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στο Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών στη Γενεύη επίσκοπος Μελόης Αιμιλιανός Τιμιάδης αξιολόγησε το 1961 την επίσκεψη στην Κωνσταντινούπολη του Πατριάρχη Αλεξίου, ως έχουσα «εξαιρετική σπουδαιότητα» και «μεγάλη ιστορική σημασία» [8].

Η ανταλλαγή επισκέψεων αντιπροσωπειών των δύο Εκκλησιών, οι μεταβάσεις μεμονωμένων ιεραρχών συνέβαλαν στη σύναψη προσωπικών επαφών, φιλικών σχέσεων, πράγμα που αποτελούσε προσφορά στη σύσφιγξη των σχέσεων μεταξύ των Πατριαρχείων Μόσχας και Κωνσταντινουπόλεως. Έτσι, στα τέλη Ιουλίου - αρχές Αυγούστου του 1965 με πρόσκληση του προέδρου του ΤΕΕΣ μητροπολίτη Λένινγκραντ και Νόβγκοροντ Νικοδήμου τα όρια της Ρωσικής Εκκλησίας επισκέφθηκαν οι μητροπολίτες Ρόδου Σπυρίδων Συνοδινός και Καρπάθου και Κάσου Απόστολος Παπαϊωάννου. Πραγματοποιήθηκε συνάντησή τους με τον Αγιώτατο Πατριάρχη Αλέξιο και συλλείτουργα με τον μητροπολίτη Νικόδημο. Τον Φεβρουάριο-Μάρτιο 1966 πραγματοποιήθηκε η επίσκεψη στη Μόσχα του μητροπολίτη Ηλιουπόλεως και Θείρων Μελίτωνα Χατζή. Δραστήριος μέτοχος του οικουμενικού κινήματος το 1965 ως μέλος της αντιπροσωπείας της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως μετέβη στη Ρώμη, το Λονδίνο, την Ουτρέχτη, με σκοπό να διαμηνύσει τις αποφάσεις της Γ΄ Πανορθόδοξου Διασκέψεως στη Ρόδο (1-15 Νοεμβρίου 1964) στους επικεφαλής της Ρωμαιοκαθολικής, της Αγγλικανικής και Παλαιοκαθολικής Εκκλησίας. Ο Έλληνας ιεράρχης συναντήθηκε με τον Αγιώτατο Πατριάρχη Αλέξιο, είχε επικοινωνία με τον πρόεδρο του ΤΕΕΣ μητροπολίτη Νικόδημο, μεταξύ άλλων και για τα θέματα της αναπτύξεως του διαλόγου της Ορθόδοξου Εκκλησίας με ετερόδοξες Εκκλησίες και τις αρχαίες Ανατολικές μη χαλκηδόνιες Εκκλησίες. Ως δείγμα φιλαδελφίας και σε ανάμνηση της προσευχής ο Πατριάρχης Αλέξιος μέσω

του μητροπολίτη Μελίτωνα διαβίβασε στον Πατριάρχη Αθηναγόρα μια εικόνα, η οποία τοποθετήθηκε απο τον Προκαθήμενο της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως στο παρεκκλήσι της οικίας του. Προβλεπόταν ότι σε ανταπόδοση της επισκέψεως ο μητροπολίτης Λένινγκραντ και Νόβγκοροντ Νικόδημος θα πραγματοποιήσει ταξίδι στο Φανάρι, το οποίο εξ αρχής προγραμματιζόταν για τον Απρίλιο του 1968, αλλά στη συνέχεια για τεχνικούς λόγους αναβλήθηκε για τον Μάιο και αργότερα επ' αόριστον. Ο λόγος της αναβολής ήταν η άρνηση της εκδόσεως θεωρήσεως εισόδου στο Ρώσο ιεράρχη από την Τουρκία. Ο Πατριάρχης Αλέξιος παρακάλεσε κατ' επανάληψιν τον Πατριάρχη Αθηναγόρα να συνδράμει στο ζήτημα εκδόσεως της θεωρήσεως εισόδου στον πρόεδρο του ΤΕΕΣ από τις τουρκικές Αρχές [9]. Σε απαντητικές επιστολές ο Πατριάρχης Αθηναγόρας εκφράζει θερμή ευχή να γίνει η επίσκεψη του μητροπολίτη Νικοδήμου στο Φανάρι, αλλά υπέδειξε την έλλειψη δυνατότητας συνδρομής στην επίλυση του προβλήματος της θεωρήσεως εισόδου [10]. Εν τω μεταξύ στο ΤΕΕΣ ετοιμαζόταν μια διευρυμένη ημερήσια διάταξη συνομιλιών του μητροπολίτη Νικοδήμου με τον Πατριάρχη Αθηναγόρα και την ιεραρχία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Συμπεριελήφθησαν όλα τα επίκαιρα εκείνη την εποχή θέματα των διμερών σχέσεων των Πατριαρχείων Μόσχας και Κωνσταντινουπόλεως: η επίσκεψη του Πατριάρχη Αθηναγόρα στη Μόσχα· η προπαρασκευή της Προσυνόδου και η συζήτηση της ημερήσιας διατάξεως της Διορθόδοξου Επιτροπής στη Γενεύη· θέματα του διαλόγου ορθοδόξων – αγγλικανών και ορθοδόξων – παλαιοκαθολικών· η θέση του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως έναντι των σχέσεων με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, έναντι της Δ' Συνελεύσεως του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών και της ίδιας της διαχριστιανικής οργανώσεως· η στάση της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως έναντι της Υπερορίου Ρωσικής Ορθοδόξου Εκκλησίας και της Ιεράς Μητροπόλεως Βορείου Αμερικής, καθώς και της Εξαρχίας Ορθοδόξων Ρωσικών Παροικιών Δυτικής Ευρώπης· οι προοπτικές αναγνωρίσεως από το Φανάρι του αυτοκεφάλου καθεστώτος της Ορθοδόξου Εκκλησίας στην Τσεχοσλοβακία, που χορηγήθηκε από το Πατριαρχείο Μόσχας το 1951· η επάνδρωση των ρωσικών μοναχικών κοινοτήτων στο Άγιο Όρος· η δυνατότητα απαλείψεως από τον κατάλογο των οντοτήτων του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ο οποίος δημοσιεύεται ετησίως στο διορθόδοξο ελληνικό ημερολόγιο, δηλαδή της Ορθοδόξου Εκκλησίας στην Τσεχοσλοβακία, των Αρχιεπισκοπών Εσθονίας και Λετονίας και της Ορθοδόξου Εκκλησίας στην Ουγγαρία· τέλος η θέση της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Γεωργίας στα Ιερά Δίπτυχα.

Περνούσαν μήνες, ενώ οι προοπτικές της μεταβάσεως του προέδρου του ΤΕΕΣ στο Φανάρι εξακολουθούσαν να δείχνουν θολές. Αποφασίσθηκε να αξιοποιηθεί η συμμετοχή του αναπληρωτή προέδρου του Τμήματος επισκόπου Ζαράισκ Ιουβενάλιου Πογιαρκόφ στη συνεδρίαση της προπαρασκευαστικής επιτροπής του Παγκοσμίου Συνεδρίου επί θεμάτων Θρησκείας και Ειρήνης στην Κωνσταντινούπολη για τη διεξαγωγή προσωπικής συναντήσεως με τον Προκαθήμενο της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως. Όμως, η τουρκική πλευρά για άλλη μια φορά αρνήθηκε την έκδοση θεωρήσεως εισόδου στον αντιπρόσωπο του Τμήματος.

Στη Μόσχα ανέμεναν σε ανταπόδοση την επίσκεψη του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθηναγόρα, στον οποίο απηύθυνε προσκλήσεις ο Προκαθήμενος της Ρωσικής Εκκλησίας. Αυτή η επίσκεψη ως κίνηση αμοιβαιότητας για την επίσκεψη στο Φανάρι του Αγιωτάτου Πατριάρχη Αλεξίου τον Δεκέμβριο του 1960 θα έπρεπε να αποτελέσει απόδειξη της αδελφικής κοινωνίας των δύο Πατριαρχών, καθώς και της δυνατότητας να συζητηθούν διά ζωής τόσο τα θέματα της διμερούς ημερησίας διατάξεως, όσο και της πολυμερούς με τη συμμετοχή άλλων κατά τόπους Ορθοδόξων Εκκλησιών. Τον Αύγουστο του 1967 ο Πατριάρχης Αθηναγόρας ενημέρωσε τον Πατριάρχη Αλέξιο για την πρόθεσή του να επισκεφθεί τη Ρωσική Εκκλησία στα τέλη Σεπτεμβρίου – αρχές Οκτωβρίου 1967 [11]. Το πρόγραμμα της μεταβάσεως περιελάμβανε συναντήσεις όχι μόνον

με τον Προκαθήμενο της Ρωσικής Εκκλησίας, αλλά και με τον Καθολικό Πατριάρχη πάσης Γεωργίας Εφραίμ Β΄ και με τον Καθολικό Πατριάρχη πάντων των Αρμενίων Βαζγκέν Α΄. Αυτή η επίσκεψη θα έπρεπε να εγκαινιάσει το πρόγραμμα επισκέψεων από τον Προκαθήμενο της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως στις Εκκλησίες Σερβίας, Ρουμανίας και Βουλγαρίας, καθώς και στο Βατικανό, την Αγγλικανική και την Παλαιοκαθολική Εκκλησία, το Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών. Εν τούτοις, στη Ρωσική Εκκλησία πρότειναν τη μετάθεση των ημερομηνιών της επισκέψεως είτε για τον Δεκέμβριο του 1967, είτε για το πρώτο μισό του 1968 με έμφαση στον Μάιο [12]. Κατά τη συνάντηση με τον πρέσβη της Ελλάδος στη Μόσχα Γεώργιο Βαρσάμη ο μητροπολίτης Νικόδημος ενημέρωσε για τους λόγους αυτής της αναβολής: ο εορτασμός της πεντηκονταετίας από ίδρύσεως του σοβιετικού κράτους, εξαιτίας του οποίου όλα τα ξενοδοχεία καταλλήλου επιπέδου στη Μόσχα θα είναι γεμάτα από φιλοξενούμενους της κυβερνήσεως [13]. Ο Πατριάρχης Αθηναγόρας ήταν έτοιμος να πραγματοποιήσει την επίσκεψή του στη Μόσχα κατά το πρώτο δεκαήμερο του Μαΐου 1968, όμως ο Πατριάρχης Αλέξιος, επικαλούμενος τη μεγάλη ηλικία του και την εξ αυτής αδιαθεσία, καθώς και την κατηγορηματική υπόδειξη των ιατρών να ακολουθήσει θεραπευτική αγωγή, παρακάλεσε τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως να αναβάλει την επίσκεψή του για μια πιο ευνοϊκή στιγμή.

Μετά την κοίμηση του Πατριάρχη Αλεξίου στις 2 Ιουνίου 1971 η Τοπική Κληρικολαϊκή Σύνοδος της Ρωσικής Ορθοδόξου Εκκλησίας εξέλεξε στον πατριαρχικό θρόνο Μόσχας τον τοποτηρητή του πατριαρχικού θρόνου μητροπολίτη Κρουτίτσης και Κολόμνας Ποιμένα. Ετοιμαζόταν η ειρηνική επίσκεψη του Προκαθημένου της Ρωσικής Εκκλησίας στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως με επισκέψεις και στις άλλες κατά τόπους Εκκλησίες της Ορθοδόξου Ανατολής. Ωστόσο η συνάντηση των Πατριαρχών Ποιμένα και Αθηναγόρα, δεν έμελλε να γίνει. Ο Πατριάρχης Αθηναγόρας εκοιμήθη στις 7 Ιουλίου 1972. Την ίδια ημέρα ο Πατριάρχης Ποιμήν τηλεγράφησε στον πρόεδρο της Συνόδου της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως μητροπολίτη Χαλκηδόνος Μελίτωνα Χατζή, εκφράζοντας συλλυπητήρια και πληροφορώντας την αποστολή για την κηδεία του Πατριάρχη Αθηναγόρα αντιπροσωπείας της Ρωσικής Εκκλησίας, αποτελούμενης από τον μητροπολίτη Λένινγκραντ και Νόβγκοροντ Νικόδημο, τον αντιπρόσωπο του Πατριαρχείου Μόσχας στο Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών στη Γενεύη καθηγητή πρωθιερέα Βιτάλιο Μποροβόι, τον αντιπρόσωπο της Ρωσικής Εκκλησιαστικής Αποστολής στην Ιερουσαλήμ πρωτοδιάκονο Βλαδίμηρο Ναζάρκιν και τον γραμματέα του Γραφείου Αντιπροσώπευσης του Πατριαρχείου Μόσχας στο Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών Γ. Σκομπέι [14]. Συλλυπητήρια τηλεγραφήματα προς τον μητροπολίτη Μελίτωνα απέστειλαν ο πρόεδρος της Επιτροπής της Ιεράς Συνόδου επί ζητημάτων χριστιανικής ενότητας και διεκκλησιαστικών υποθέσεων μητροπολίτης Λένινγκραντ και Νόβγκοροντ Νικόδημος και ο νεοδιορισθείς πρόεδρος του Τμήματος Εξωτερικών Εκκλησιαστικών Σχέσεων μητροπολίτης Τούλα και Μπέλεφ Ιουβενάλιος Πογιαρκόφ [15].

Ήδη στις 16 Ιουλίου 1972 πραγματοποιήθηκαν οι εκλογές νέου Προκαθημένου της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, στις οποίες αναδείχθηκε ο μητροπολίτης Ίμβρου και Τενέδου Δημήτριος Παπαδόπουλος. Στις 29 Δεκεμβρίου ο Πατριάρχης Ποιμήν απέστειλε στον νεοεκλεγμένο 269^ο Αρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικό Πατριάρχη την απαντητική του χαιρετιστήρια επιστολή [16].

Σημαντική παράμετρος της επικοινωνίας των δύο κατά τόπους Εκκλησιών ήταν οι επαφές της ηγεσίας του ΤΕΕΣ με τους υπερόριους ιεράρχες του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Τον

Φεβρουάριο του 1971 ο μητροπολίτης Λένινγκραντ και Νόβγκοροντ Νικόδημος μετέβη στο Σίδνεϊ. Κατά την επίσκεψη συναναστράφηκε και συλλειτούργησε με τον επικεφαλής της Ελληνορθόδοξου Αρχιεπισκοπής Αυστραλίας τον αρχιεπίσκοπο Ιεζεκιήλ Τσουκαλά. Ο μητροπολίτης Νικόδημος μετά την παραίτησή του από τη θέση του προέδρου του ΤΕΕΣ παρακάλεσε τον Πατριάρχη Αθηναγόρα λιγότερο από ένα μήνα πριν το θάνατο του Προκαθημένου της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως να ευλογήσει τον αρχιεπίσκοπο Αυστραλίας Ιεζεκιήλ να πραγματοποιήσει ανταποδοτική επίσκεψη στην ΕΣΣΔ, γεγονός που κατά τη γνώμη του ιεράρχη του Λένινγκραντ θα έπρεπε να λειτουργήσει προς την ενίσχυση και διεύρυνση των αδελφικών σχέσεων μεταξύ των Πατριαρχείων Κωνσταντινουπόλεως και Μόσχας [17]. Η θετική απάντηση του Φαναρίου έφθασε τρεις ημέρες πριν πεθάνει ο Πατριάρχης Αθηναγόρας και έφερε την υπογραφή του μητροπολίτη Χαλκηδόνας Μελίτωνα Χατζή. Ωστόσο ο αρχιεπίσκοπος Ιεζεκιήλ δεν μπόρεσε να ταξιδεύσει στην ΕΣΣΔ, επικαλούμενος ασθένεια και τις συστάσεις των ιατρών.

Συγχαρητήρια και προσωπική αλληλογραφία

Στην ενίσχυση των επαφών μεταξύ των Ορθόδοξων Εκκλησιών Ρωσίας και Κωνσταντινουπόλεως συνέβαλε η συγχαρητήρια αλληλογραφία με αφορμή τις εορτές του Πάσχα και των Χριστουγέννων, τα ονομαστήρια και τις σημαντικές επετείους γενεθλίων των Προκαθημένων. Ο Πατριάρχης Αθηναγόρας τον χειμώνα του 1966 εξέφρασε συμπάθεια και υποστήριξη στον μητροπολίτη Νικόδημο εξαιτίας της ασθένειάς του, συνεχάρη τον πρόεδρο του ΤΕΕΣ για τα ονομαστήριά του, εισπράττοντας την εγκάρδια ευγνωμοσύνη του ιεράρχη [18]. Άλλωστε η προσωπική αλληλογραφία στην επικοινωνία των επισήμων αντιπροσώπων των δύο Εκκλησιών ήταν ελάχιστη και περιοριζόταν σε μεμονωμένα μόνο περιστατικά εκδηλώσεως φιλοφρονήσεων.

Εκδηλώσεις του εταιρικού χαρακτήρα των διμερών επαφών

Αν και οι σχέσεις μεταξύ των δυο Εκκλησιών θα ήταν αβάσιμο να χαρακτηρισθούν ως εμπιστευτικές, ταυτοχρόνως βλέπουμε κινήσεις τόσο εκ μέρους των συνοδικών ιδρυμάτων της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως, όσο και του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, με τις οποίες προβάλλεται συγκεκριμένο επίπεδο καλής θελήσεως και ευρύτητας διαθέσεων. Ως επιβεβαίωση μπορεί να παρατεθεί η απο 1^{ης} Ιουλίου 1961 επιστολή του Πατριάρχη Αθηναγόρα στον Πατριάρχη Αλέξιο με σκοπό τη «λεπτομερή ενημέρωση» για την επίσκεψη στον Προκαθήμενο της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως αντιπροσώπων του Πάπα της Ρώμης και την ανταλλαγή απόψεων που υπήρξε [19]· το ενημερωτικό σημείωμα με το χρονικό των συναντήσεων και την καταγραφή των συνομιλιών του ιερέα I. Willebrands (μελλοντικού καρδινάλιου και γνωστού οικουμενικού παράγοντα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας), γραμματέα της Γραμματείας επί της ενότητας των χριστιανών της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, με τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθηναγόρα και τον πρόεδρο της Συνοδικής Επιτροπής επί πανχριστιανικών θεμάτων της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως, μητροπολίτη Σάρδεων Μάξιμο Τσαούση, και τα μέλη της Επιτροπής στο Φανάρι στις 15-16 Φεβρουαρίου 1962 [20]· το αντίγραφο της εκθέσεως της Επιτροπής επί πανχριστιανικών θεμάτων της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως για την επίσκεψη στο Φανάρι τον Μάιο του 1962 του αρχιεπισκόπου Καντερβούριας Arthurus Michael Ramsey [21]· το ενημερωτικό σημείωμα με την έκθεση λεπτομερειών της συναντήσεως του Πατριάρχη Αθηναγόρα

με τον Πάπα της Ρώμης Παύλο ΣΤ΄ στην Ιερουσαλήμ τον Ιανουάριο του 1964 [22]. το ενημερωτικό σημείωμα από τη συνοδική γραμματεία της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως με έκθεση των λεπτομερειών της συναντήσεως της αντιπροσωπείας του Φαναρίου με τον Πάπα της Ρώμης Παύλο ΣΤ΄ και τους αντιπροσώπους της κουρίας [23]. τα αντίστοιχα σημειώματα που αποκαλύπτουν τις λεπτομέρειες της συναντήσεως της αντιπροσωπείας του Φαναρίου με την ηγεσία και τα μέλη του Συμβουλίου επί Θεμάτων Εξωτερικών Υποθέσεων της Εκκλησίας της Αγγλίας, τον αρχιεπίσκοπο Καντερβουρίας Arthurus Michael Ramsey, καθώς και τον αρχιεπίσκοπο Ουτρέχτης Ανδρέα Ρίνκελ [24] και άλλες επιστολές, ενημερωτικά σημειώματα και σημειώσεις διαφόρων ετών, που συνενώνονται κατ' εξοχήν από το θέμα των σχέσεων του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και των ετεροδόξων Εκκλησιών [25].

Στη Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία αποστέλλονταν τα επίσημα πρακτικά των συνεδριάσεων της Ιεράς Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, καθώς και της διακονίας και των συναντήσεων του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, που περιλαμβάνονταν στις σελίδες του ενημερωτικού δελτίου «Επίσκεψις» [26]. Αυτές οι αναφορές επέτρεψαν την παρατήρηση τουλάχιστον του εξωτερικού πλαισίου των γεγονότων στη ζωή του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Συχνά στις σελίδες της «Επισκέψεως» εμφανίζονταν μη φιλικά δημοσιεύματα και σχόλια σχετικά με τη ζωή της Ρωσικής Εκκλησίας. Κατά τα λεγόμενα του Αγιωτάτου Πατριάρχη Ποιμένα τέτοια δημοσιεύματα δεν υπηρετούσαν την ανάπτυξη των αδελφικών σχέσεων μεταξύ των Εκκλησιών Ρωσίας και Κωνσταντινουπόλεως, μάλιστα έθεταν υπό αμφισβήτηση ακόμη και τη συνεργασία του Πατριαρχείου Μόσχας με το κωνσταντινουπολίτικο κέντρο στο Σαμπεζύ [27].

Οι εκκλησιαστικές Αρχές της Ρωσικής Εκκλησίας με τη σειρά τους έδειχναν υποστήριξη στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως κατά τις στιγμές οξύσεως των σχέσεων του Φαναρίου με τις κρατικές Αρχές. Έτσι, ο Αγιώτατος Πατριάρχης Αλέξιος μεσολάβησε υπέρ της απελευθέρωσης του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Παντελεήμονος Παπαγεωργίου, τον οποίο η κυβέρνηση της Ελλάδας είχε θέσει σε κατ' οίκον περιορισμό. Στην επιστολή του στον Πατριάρχη Αθηναγόρα, στη δικαιοδοσία του οποίου υπαγόταν η Ιερά Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, ο Προκαθήμενος της Ρωσικής Εκκλησίας κάλεσε να εκφρασθεί αποφασιστική διαμαρτυρία εξαιτίας της «ασυνήθιστης και παράνομης μεταχειρίσεως επιφανούς ιεράρχη στην Ορθοδοξία» [28].

Κατόπιν αιτήματος του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθηναγόρα ο Πατριάρχης Μόσχας και Πασών των Ρωσικών Αλέξιος έδιδε προσοχή στους Έλληνες επιστήμονες, οι οποίοι επιθυμούσαν να μελετήσουν την αρχιτεκτονική των ρωσικών ορθοδόξων ιερών ναών. Έναν τέτοιο επιστήμονα, αρχιτέκτονα και καθηγητή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τον Νικόλαο Κ. Μουτσόπουλο, δέχθηκε σε κατ' ιδίαν ακρόαση ο Προκαθήμενος της Ρωσικής Εκκλησίας. Ο καθηγητής διευκολύνθηκε κατά πάντα στην εργασία του [29].

Οι Προκαθήμενοι των Ορθοδόξων Εκκλησιών Ρωσίας και Κωνσταντινουπόλεως μοιράζονταν πληροφορίες σχετικά με τις από ιερωσύνης καθαιρέσεις ιεραρχών και κληρικών (σε μεμονωμένες περιπτώσεις με την εις την αρχιεροσύνη αποκατάσταση, όπως τούτο συνέβη με τον μητροπολίτη Πάφου Φώτιο Κουμίδα [30]), τις μεταπηδήσεις κληρικών από τη μια εκκλησιαστική δικαιοδοσία στην άλλη [31].

Η διμερής ημερήσια διάταξη των Εκκλησιών συμπληρώθηκε από ζητήματα διορθόδοξου συνεργασίας, διεκκλησιαστικών σχέσεων, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, τις αρχαίες Ανατολικές Εκκλησίες, την Αγγλικανική, την Παλαιοκαθολική Εκκλησία, άλλες ετερόδοξες Εκκλησίες, την ορθόδοξη συμμετοχή στην οικουμενική κίνηση, πρωτίστως στο πλαίσιο του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών.

Δίαυλοι επικοινωνίας και κρατικός έλεγχος

Οι επαφές των Πατριαρχείων Μόσχας και Κωνσταντινουπόλεως, η αλληλογραφία μεταξύ τους ευρίσκονταν υπό την επισταμένη προσοχή του Συμβουλίου Υποθέσεων της Ρωσικής Ορθόδοξου Εκκλησίας και αργότερα του Συμβουλίου Υποθέσεων Θρησκειών. Από την ελληνική πλευρά έλεγχος της αλληλογραφίας ασκείτο από την Πρεσβεία της Ελλάδος στη Μόσχα. Οι ενδιάμεσες Αρχές από τις οποίες διερχόταν η γραπτή επικοινωνία μεταξύ των δύο πατριαρχικών θρόνων όχι μόνον επιβράδυνε ουσιαστικά την ταχύτητα της ανταλλαγής απόψεων και μεταδόσεων πληροφοριών, αλλά και σε σειρά περιπτώσεων οδηγούσαν σε καταστάσεις όπου οι επιστολές δεν έφθαναν στους αποδέκτες τους. Λ.χ. για τη διαβίβαση των καταλόγων των μοναζόντων της Ρωσικής Εκκλησίας, οι οποίοι θα έπρεπε να συμπληρώσουν την αδελφότητα της ρωσικής ιεράς μονής του Αγίου Παντελεήμονα στο Άγιο Όρος χρειάστηκαν περισσότερο από δύο χρόνια (από τον Οκτώβριο του 1963 έως τον Δεκέμβριο του 1965), ενώ η επιστολή του Πατριάρχη Αλεξίου στον Πατριάρχη Αθηνάγορα με θέμα τις προοπτικές του διαλόγου της Ορθόδοξου Εκκλησίας με τις αρχαίες Ανατολικές Εκκλησίες, που απεστάλη από τη Μόσχα στις 5 Αυγούστου 1965, δεν έφθασε στο Φανάρι ούτε μέχρι τον Ιανουάριο του 1966.

Αντί συμπεράσματος

Οι σχέσεις μεταξύ των Πατριαρχείων Μόσχας και Κωνσταντινουπόλεως τη δεκαετία του 1960 – αρχές του 1970 καθορίστηκαν από την ημερήσια διάταξη των εργασιών για τη μελλοντική Σύνοδο της Ορθόδοξου Εκκλησίας και ως εκ τούτου από τις προκαταρκτικές προσυνοδικές εκδηλώσεις και συναντήσεις, τις επαφές με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, τις ευρωπαϊκές χριστιανικές Εκκλησίες, την οικουμενική δράση στο πλαίσιο του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών. Επιδεικτικά καλοπροαίρετες αυτές οι σχέσεις είχαν ως αφετηρία τα συμφέροντα και της μιας και της άλλης πλευράς. Ενίοτε αυτά τα συμφέροντα, που αφορούσαν κυρίως στη δικαιοδοσιακή υπαγωγή των εκκλησιαστικών δομών στη Διασπορά, στη στάση έναντι του σχίσματος, καθίσταντο αντιτιθέμενα και εξελίσσονταν σε συγκρούσεις, όπως συνέβη στην περίπτωση της χορηγήσεως από το Πατριαρχείο Μόσχας του αυτοκεφάλου στην εν Αμερική Ορθόδοξη Εκκλησία.

Οι επαφές μεταξύ των Εκκλησιών Ρωσίας και Κωνσταντινουπόλεως δεν ήταν ελεύθερες και υπό τις συνθήκες του «ψυχρού πολέμου» μεταξύ της ΕΣΣΔ και των ΗΠΑ δεν θα μπορούσαν να είναι απαλλαγμένες από τον χαρακτήρα των σχέσεων μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων και των πολιτικών συμμάχων τους. Η εξάρτηση του Φαναρίου από την αμερικανική κυβέρνηση οδηγούσε στην αντίδραση της Κωνσταντινουπόλεως στα σχέδια της Ρωσικής Εκκλησίας για τη θεραπεία των εκκλησιαστικών διαιρέσεων στη Διασπορά, η επιτυχής αντιμετώπιση των οποίων θα σήμαινε την

ενίσχυση της παρουσίας της στις χώρες του δυτικού κόσμου. Αυτό το σενάριο προκαλούσε ένταση σε πολιτικούς και εκκλησιαστικούς παράγοντες στην αμερικανική και την ευρωπαϊκή ήπειρο, καθόσον υποπτεύονταν τη Ρωσική Εκκλησία για προώθηση των συμφερόντων της σοβιετικής κυβέρνησης.

Την ίδια στιγμή είναι απαραίτητο να αναγνωρίσουμε ότι η σύγκρουση συμφερόντων μεταξύ των δύο Εκκλησιών δεν οδήγησε στην εξεταζόμενη περίοδο στο πάγωμα ή τη ρήξη των σχέσεων Μόσχας – Φαναρίου. Την κρίση των σχέσεων, το «παγωμένο» ύφος στην αλληλογραφία διαδεχόταν η καλοπροαίρετη διάθεση, σε κάθε περίπτωση εξωτερικά, όμως αμετάβλητοι παρέμεναν οι σκοποί και οι στόχοι, που επεδίωκαν τα Πατριαρχεία Μόσχας και Κωνσταντινουπόλεως.

Σημειώσεις

1. Письмо Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Алексия Святейшему Архиепископу Константинополя – Нового Рима и Вселенскому Патриарху Афинагору от 25.02.1960 г. (Η από 25^{ης} Φεβρουαρίου 1960 επιστολή του Αγιωτάτου Πατριάρχη Μόσχας και Πασών των Ρωσσιών Αλεξίου στον Παναγιώτατο Αρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικό Πατριάρχη Αθηναγόρα) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, 1960, σ. 2.

2. Письмо Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Алексия Святейшему Архиепископу Константинополя – Нового Рима и Вселенскому Патриарху Афинагору от 7.03.1953 г. (Η από 7^{ης} Μαρτίου 1953 επιστολή του Αγιωτάτου Πατριάρχη Μόσχας και Πασών των Ρωσσιών Αλεξίου στον Παναγιώτατο Αρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικό Πατριάρχη Αθηναγόρα) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 41, 1953, σ. 1–8.

3. Письмо Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Алексия Святейшему Архиепископу Константинополя – Нового Рима и Вселенскому Патриарху Афинагору от 25.02.1960 г. (Η από 25^{ης} Φεβρουαρίου 1960 επιστολή του Αγιωτάτου Πατριάρχη Μόσχας και Πασών των Ρωσσιών Αλεξίου στον Παναγιώτατο Αρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικό Πατριάρχη Αθηναγόρα) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, 1960, σ. 4.

4. Письмо Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Алексия Святейшему Архиепископу Константинополя – Нового Рима и Вселенскому Патриарху Афинагору от 4.03.1969 г. (Η από 4^{ης} Μαρτίου 1969 επιστολή του Αγιωτάτου Πατριάρχη Μόσχας και Πασών των Ρωσσιών Αλεξίου στον Παναγιώτατο Αρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικό Πατριάρχη Αθηναγόρα) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, 1969.

5. Письмо Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Пимена Святейшему Архиепископу Константинополя – Нового Рима и Вселенскому Патриарху Афинагору от 16.03.1972 г. (Η από 16^{ης} Μαρτίου 1972 επιστολή του Αγιωτάτου Πατριάρχη Μόσχας και Πασών των Ρωσσιών Ποιμένα στον Παναγιώτατο Αρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικό Πατριάρχη Αθηναγόρα) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, 1972, σ. 3.

6. Письмо Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Алексия Святейшему Архиепископу Константинополя – Нового Рима и Вселенскому Патриарху Афинагору от 26.03.1964 г. (Η από 26^{ης} Μαρτίου 1964 επιστολή του Αγιωτάτου Πατριάρχη Μόσχας και Πασών των Ρωσσιών Αλεξίου στον Παναγιώτατο Αρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικό Πατριάρχη Αθηναγόρα) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, 1964.

7. Письмо Святейшего Архиепископа Константинополя – Нового Рима и Вселенского Патриарха Афинагора местоблюстителю московского патриаршего престола митрополиту Крутицкому и Коломенскому Пимену от 24.06.1970 г.; письмо митрополита Пимена Патриарху Афинагору от 10.08.1970 г. (Η από 24^{ης} Ιουνίου 1970 επιστολή του Παναγιωτάτου Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικού Πατριάρχη Αθηναγόρα στον τοποτηρητή του πατριαρχικού θρόνου Μόσχας μητροπολίτη Κρουτίτσης και Κολόμνας Ποιμένα· η από 14^{ης} Ιανουαρίου 1971 επιστολή του μητροπολίτη Ποιμένα στον Πατριάρχη Αθηναγόρα· η από 14^{ης} Ιανουαρίου 1971 αλληλογραφία ιεραρχών για το αυτοκέφαλο της εν Αμερική Ορθοδόξου Εκκλησίας // Журнал Московской Патриархии (Περιοδικό του Πατριαρχείου Μόσχας). 1970, № 9, σ. 6–11, 12–15· 1971, № 2, σ. 2–3.

8. Письмо епископа Мелойского Емилиана протоиерею В. Боровому и А. С. Буевскому (Η επιστολή του επισκόπου Μελόης Αιμιλιανού στον πρωθιερέα Β. Μποροβόι και τον Α. Μπουέφσκι) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31. / Переписка с разными лицами (Αλληλογραφία με διάφορα πρόσωπα) /. 1961.

9. Письмо Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Алексия Святейшему Архиепископу Константинополя – Нового Рима и Вселенскому Патриарху Афинагору от 14.08.1968 г. (Η από 14^{ης} Αυγούστου 1968 επιστολή του Αγιωτάτου Πατριάρχη Μόσχας και Πασών των Ρωσσιών Αλεξίου στον Παναγιώτατο Αρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικό Πατριάρχη Αθηναγόρα)· телеграмма Патриарха Алексия Патриарху Афинагору от 16.09.1968 г. (Το από 16^{ης} Σεπτεμβρίου 1968 τηλεγράφημα του Πατριάρχη Αλεξίου στον Πατριάρχη Αθηναγόρα) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, 1968.

10. Письма Святейшего Архиепископа Константинополя – Нового Рима и Вселенского Патриарха Афинагора Святейшему Патриарху Московскому и всея Руси Алексию от 4.09. и 15.11.1968 г. (Οι από 4^{ης} Σεπτεμβρίου και 15^{ης} Νοεμβρίου 1968 επιστολές του Παναγιωτάτου Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικού Πατριάρχη Αθηναγόρα στον Αγιώτατο Πατριάρχη Μόσχας και Πασών των Ρωσσιών Αλέξιο) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31,

1968.

11. Письмо Святейшего Архиепископа Константинополя – Нового Рима и Вселенского Патриарха Афинагора Святейшему Патриарху Московскому и всея Руси Алексию от 17.08.1967 г. (Η από 17^{ης} Αυγούστου 1967 επιστολή του Παναγιωτάτου Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικού Πατριάρχη στον Αγιώτατο Πατριάρχη Μόσχας και Πασών των Ρωσσιών Αλέξιο) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, 1967.

12. Телеграмма Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Алексия Святейшему Архиепископу Константинополя – Нового Рима и Вселенскому Патриарху Афинагору от 14.09.1967 г. (Το από 14^{ης} Σεπτεμβρίου 1967 τηλεγράφημα του Αγιωτάτου Πατριάρχη Μόσχας και Πασών των Ρωσσιών Αλέξιο στον Παναγιώτατο Αρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικό Πατριάρχη Αθηναγόρα) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, 1967.

13. Записка от 14.09.1967 г. (Το από 14^{ης} Σεπτεμβρίου 1967 σημείωμα) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, 1967.

14. Кончина Вселенского Патриарха Афинагора (Η εκδήμια του Οικουμενικού Πατριάρχη Αθηναγόρα) // Журнал Московской Патриархии (Περιοδικό του Πατριαρχείου Μόσχας). 1972, № 8, σ. 1.

15. Αυτόθι, σ. 1–2.

16. Известительная грамота Патриарха Константинопольского Димитрия и ответ на нее (Ειδοποιητική επιστολή του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Δημητρίου και η απάντηση σε αυτήν) // Журнал Московской Патриархии (Περιοδικό του Πατριαρχείου Μόσχας). 1973, № 2, σ. 3–4.

17. Письмо митрополита Ленинградского и Ладожского Никодима Святейшему Архиепископу Константинополя – Нового Рима и Вселенскому Патриарху Афинагору от 16.06.1972 г. (Η από 16^{ης} Ιουνίου 1972 επιστολή του μητροπολίτη Λένινγκραντ και Λάντογκα Νικοδήμου στον Παναγιώτατο Αρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικό Πατριάρχη Αθηναγόρα) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, 1972.

18. Телеграмма Святейшего Архиепископа Константинополя – Нового Рима и Вселенского Патриарха Афинагора председателю ОБЦС митрополиту Ленинградскому и Ладожскому

Никодиму от 18.02.1966 г. (Το από 18^{ης} Φεβρουαρίου 1966 τηλεγράφημα του Παναγιωτάτου Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικού Πατριάρχη Αθηνάγορα στον πρόεδρο του ΤΕΕΣ μητροπολίτη Λένινγκραντ και Λάντογκα Νικοδήμου)· ответная телеграмма митрополита Никодима Патриарху Афинагору от 24.02.1966 г. (Το από 24^{ης} Φεβρουαρίου 1966 απαντητικό τηλεγράφημα του μητροπολίτη Νικοδήμου στον Πατριάρχη Αθηνάγορα) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, 1966· поздравление Патриарха Афинагора митрополиту Никодиму с днем тезоименитства от 13.04.1972 г. (Η από 13^{ης} Απριλίου 1972 συγχαρητήρια επιστολή του Πατριάρχη Αθηνάγορα στον μητροπολίτη Νικόδημο για τα ονομαστήριά του)· ответная телеграмма митрополита Никодима Патриарху Афинагору от 15.06.1972 г. (Το από 15^{ης} Ιουνίου 1972 απαντητικό τηλεγράφημα του μητροπολίτη Νικοδήμου στον Πατριάρχη Αθηνάγορα) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, 1972.

19. Письмо Святейшего Архиепископа Константинополя – Нового Рима и Вселенского Патриарха Афинагора Святейшему Патриарху Московскому и всея Руси Алексию от 1.07.1961 г. (Η από 1^{ης} Ιουλίου 1961 επιστολή του Παναγιωτάτου Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικού Πατριάρχη Αθηνάγορα στον Αγιώτατο Πατριάρχη Μόσχας και Πασών των Ρωσσιών Αλέξιο) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, 1961.

20. Информационная справка синодального комитета по всехристианским вопросам от 24.02.1962 г. (Το από 24^{ης} Φεβρουαρίου 1962 ενημερωτικό σημείωμα της Συνοδικής Επιτροπής επί πανχριστιανικών θεμάτων) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, 1962, σ. 1–13.

21. Письмо Святейшего Архиепископа Константинополя – Нового Рима и Вселенского Патриарха Афинагора Святейшему Патриарху Московскому и всея Руси Алексию от 14.06.1962 г. (Η από 14^{ης} Ιουνίου 1962 επιστολή του Παναγιωτάτου Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικού Πατριάρχη Αθηνάγορα στον Αγιώτατο Πατριάρχη Μόσχας και Πασών των Ρωσσιών Αλέξιο) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, 1962.

22. Письмо Святейшего Архиепископа Константино поля – Нового Рима и Вселенского Патриарха Афинагора Святейшему Патриарху Московскому и всея Руси Алексию от 20.01.1964 г. (Η από 20^{ης} Ιανουαρίου 1964 επιστολή του Παναγιωτάτου Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικού Πατριάρχη Αθηνάγορα στον Αγιώτατο Πατριάρχη Μόσχας και Πασών των Ρωσσιών Αλέξιο) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, 1964.

23. Миссия делегации Вселенской Патриархии в Римско-Католическую Церковь для сообщения решения III Всеправославного совещания. Информационная справка главной канцелярии Священного Синода Константинопольской Православной Церкви (Η αποστολή αντιπροσωπείας του Οικουμενικού Πατριαρχείου στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία για την ανακοίνωση της αποφάσεως της Γ΄ Πανορθόδοξου Διασκέψεως. Το ενημερωτικό σημείωμα της Αρχιγραμματείας της Αγίας και Ιεράς Συνόδου της Ορθόδοξου Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, М. 1, 1965, σ. 1–10.

24. Миссия делегации Вселенской Патриархии в Англиканскую Церковь для сообщения решений III Всеправославного совещания. Информационная справка (Η αποστολή αντιπροσωπείας του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Αγγλικανική Εκκλησία για την ανακοίνωση των αποφάσεων της Γ΄ Πανορθόδοξου Διασκέψεως. Ενημερωτικό σημείωμα) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, М. 1, 1965, σ. 1–14. Миссия делегации Вселенской Патриархии в Старокатолическую Церковь для сообщения решений III Всеправославного совещания. Информационная справка (Η αποστολή αντιπροσωπείας του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Παλαιοκαθολική Εκκλησία για την ανακοίνωση των αποφάσεων της Γ΄ Πανορθόδοξου Διασκέψεως. Ενημερωτικό σημείωμα) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, М. 1, 1965, σ. 1–8.

25. Μόνη εξαίρεση αποτελεί το χρονικό της συναντήσεως του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθηναγόρα με τον Πάπα και Πατριάρχη Αλεξανδρείας Νικόλαο, που απεστάλη από τον Προκαθήμενο της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως στον Πατριάρχη Αλέξιο. Письмо Святейшего Архиепископа Константинополя-Нового Рима и Вселенского Патриарха Афинагора Святейшему Патриарху Московскому и всея Руси Алексию от 27.03.1969 г. (Η από 27^{ης} Μαρτίου 1969 επιστολή του Παναγιωτάτου Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικού Πατριάρχη Αθηναγόρα στον Αγιώτατο Πατριάρχη Μόσχας και Πασών των Ρωσσιών Αλέξιο) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, 1969.

26. Η «Επίσκεψις» είναι το επίσημο έντυπο περιοδικό του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, που κυκλοφορεί δύο φορές τον μήνα στο Σαμπεζύ, αρχίζοντας από το 1970 μέχρι σήμερα.

27. Письмо Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Пимена Архиепископу Константинополя – Нового Рима и Вселенскому Патриарху Димитрию от 16.01.1973 г. (Η από 16^{ης} Ιανουαρίου 1973 επιστολή του Αγιωτάτου Πατριάρχη Μόσχας και Πασών των Ρωσσιών Ποιμένα στον Παναγιώτατο Αρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικό Πατριάρχη Δημήτριο) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, 1972.

28. Телеграмма Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Алексия Святейшему Архиепископу Константинополя – Нового Рима и Вселенскому Патриарху Афинагору от 18.01.1968 г. (Το από 18^{ης} Ιανουαρίου 1968 τηλεγράφημα του Αγιωτάτου Πατριάρχη Μόσχας και Πασών των Ρωσσιών Αλεξίου στον Παναγιώτατο Αρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικό Πατριάρχη Αθηναγόρα) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, 1968.

29. Письмо председателя Отдела внешних церковных сношений Московского Патриархата митрополита Ленинградского и Ладожского Никодима Святейшему Архиепископу Константинополя – Нового Рима и Вселенскому Патриарху Афинагору от 13.05.1965 г. (Η από 13^{ης} Μαΐου 1965 επιστολή του προέδρου του Τμήματος Εξωτερικών Εκκλησιαστικών Σχέσεων του Πατριαρχείου Μόσχας μητροπολίτη Λένινγκραντ και Λάντογκα Νικόδημο στον Παναγιώτατο

Αρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικό Πατριάρχη Αθηναγόρα) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, 1965, М. 1.

30. Письмо Святейшего Архиепископа Константинополя – Нового Рима и Вселенского Патриарха Афинагора Святейшему Патриарху Московскому и всея Руси Алексию от 29.09.1966 г. (Η από 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1966 επιστολή του Παναγιωτάτου Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικού Πατριάρχη Αθηναγόρα στον Αγιώτατο Πατριάρχη Μόσχας και Πασών των Ρωσσιών Αλέξιο) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, 1966.

31. Письмо Святейшего Архиепископа Константинополя – Нового Рима и Вселенского Патриарха Афинагора Святейшему Патриарху Московскому и всея Руси Алексию от 22.02.1962 г. (Η από 22^{ης} Φεβρουαρίου 1962 επιστολή του Παναγιωτάτου Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικού Πατριάρχη Αθηναγόρα στον Αγιώτατο Πατριάρχη Μόσχας και Πασών των Ρωσσιών Αλέξιο) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, 1962· письмо Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Алексия Святейшему Архиепископу Константинополя – Нового Рима и Вселенскому Патриарху Афинагору от 20.06.1963 г. (Η από 20^{ης} Ιουνίου 1963 επιστολή του Αγιωτάτου Πατριάρχη Μόσχας και Πασών των Ρωσσιών Αλεξίου στον Παναγιώτατο Αρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικό Πατριάρχη Αθηναγόρα) // Архив ОБЦС (Αρχείο του ΤΕΕΣ). Д. 31, 1963.